

**М. М. БОГОЛЮБОВ – ПРЕДСТАВНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ
ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Дана стаття є спробою автора ввести в історико-психологічну науку ім'я майже забутого богослова і психолога М. М. Боголюбова, який на початку ХХ ст. був відомим представником релігійно-філософського напрямку вітчизняної психології, що служив на благо українського і російського народів.

У даний час істориками науки помічений зростаючий інтерес до минулого, все більше публікацій, що відкривають невідомі факти й імена, з'являється у пресі. Пильна увага в історії психології та методології психології звертається на різні форми наукового і поза-наукового психологічного пізнання, де абсолютно особливою формою психологічного пізнання і предметом історико-психологічного дослідження виступають уявлення про людину і про її душу, що формуються в руслі релігії. Як відзначає В. А. Кольцова, "на початок ХХ ст. духовно-релігійна психологія зробила серйозні кроки з вироблення єдиних концептуальних основ й організаційного оформлення в якості спеціального напрямку психологічного знання" [1: 123]. Цей напрямок, абсолютно оригінальний у світовій історії психології, відповідний російській психології кінця ХІХ – початку ХХ ст., у 20-і рр. ХХ ст. припинив своє існування. До цього часу в історіографії ця важлива сторінка історії психології не одержала належного висвітлення.

Метою даної публікації є "відкриття" майже забутого імені Миколи Михайловича Боголюбова – вченого-богослова, психолога, який вклав душу в просвіту українського і російського народу. Його професійна діяльність пов'язана і з Україною, і з Росією.

М. М. Боголюбов народився 8 (20) травня 1872 р. у с. Павлівське Ардатовського повіту Нижегородської губернії в родині священика Михайла Андрійовича Боголюбова (1838-1900 рр.), вихованця Нижегородської духовної семінарії. Дід Миколи Михайловича теж був священником у тому ж селі. У 1886 р. Микола Михайлович Боголюбов закінчив Лисковське духовне училище за першим розрядом, потім, у 1892 р. Нижегородську семінарію, після чого вступив до Московської духовної академії (МДА), яку закінчив зі ступенем кандидата богослов'я в 1896 р. Науковою творчістю М. М. Боголюбов почав займатися ще на студентській лаві: вступаючи до МДА, він написав твір з предмету "Введення в богослов'я", який екзаменаційна комісія визнала кращим. "У ньому він виклав положення про те, що пізнання Бога і перевірка євангельських істин за методом нічим не відрізняється від будь-якого іншого пізнання, але відбувається на ґрунті морального досвіду" [2].

В академії він був учнем єпископа Антонія Храповицького, який пізніше став митрополитом. Через три роки, ставши викладачем Нижегородського єпархіального училища, М. М. Боголюбов пише роботу "Православно-християнське вчення про Бога, як творця і Промислителя світу. Досвід з'ясування логічної взаємодії систем теїзму і пантеїзму" на здобуття ступеня магістра богослов'я. Екстраординарний професор МДА по кафедрі метафізики та логіки Олексій Введенський визнав значним здобутком роботи запропоноване поняття про пантеїзм, його види і підвиди, яке "автором встановлено ретельно і ... могло б увійти в сучасну філософсько-богословську свідомість, як одне з ґрунтовних надбань" [3: 224]. Екстраординарний професор Академії по кафедрі вступу до кола богословських наук Сергій Глаголев дав ще більш високу характеристику: "У його творі приваблює читача відчуття в ньому тріпотіння духу, відкрита любов до пошуків істини. Він читав багато, не тому що шукав матеріал для своєї теми, а тому, що шукав відповіді на питання, котрі займали його дух ... Твердість православних переконань, сила і самостійність мислення, любов і готовність працювати відчувуються в пропонованому творі" [3: 325].

Обидва відомі вчені-богослови відзначили також самостійність роботи, різносторонні і широкі відомості, що передбачають можливість використання цієї праці не тільки як наукової, але і як навчальної. Роботу дозволили надрукувати, усунувши деякі недоліки і виправивши назву, яка критикам здалося невдалою. І в 1899 р. в Нижньому Новгороді виходить книга "Теїзм і пантеїзм. Досвід з'ясування логічних взаємин даних систем" – перша серйозна наукова праця М. М. Боголюбова.

У Нижегородському жіночому єпархіальному училищі він працював до 1909 р., викладаючи там Закон Божий, географію, російську мову, дидактику, а в Нижегородській семінарії – логіку, психологію, історію філософії. Крім педагогічної його цікавила і суспільно-просвітницька робота. Тому, коли в 1906 р. заснували "Нижегородський церковно-громадський вісник", він став там

редактором до 1909 р. У цьому виданні він публікував деякі свої роботи. Наприклад, у статті "Творіння і спокутування. З'ясування значення цих догматів для вирішення питання життя" М. М. Боголюбов ставить дуже важливі питання, що хвилюють людину протягом всього її існування: у чому повинна змінитися людина, якщо неясне пізнання себе, своєї духовної природи неминуче закінчується тим, що людина є в житті безпорадною, жалюгідною істотою, яка не знає, що робить? Що таке добро, яке вона повинна любити? Що таке істина, до якої вона повинна прагнути? Він писав: "Благо, і правда повинні бути засвоєні внутрішньою діяльністю самої людини ... Її благо полягає в тому ..., що створює її зсередини, даючи їй можливість самостійного служіння. Її благо може полягати лише в єднанні з іншими вільними особистостями, які вимагають від неї більшого, ніж одних гострих відчуттів, або одного пасивного сприйняття" [4: 674].

Микола Михайлович, виділяючи два напрямки психології, що існують в сучасному йому світі: язичницько-пантеїстичний і християнський, переконливо пише, що тільки християнська психологія дає пояснення щирому прагненню нашої природи як розумно-вільної особистості: "ми тоді лише переживаємо правду життя, коли, чуйно цінуючи особистість іншого, зрікаємось себе, свого egoїзму, коли ми зливаємось з особистістю іншого і прагнемо не до власної насолоди, а до безкорисливого служіння іншому" [4: 712]. У цій статті автор використав різні психологічні терміни: Я, самість, особистість, внутрішня свобода особистості, воля, самосвідомість, те, що зараз активно використовується психологами гуманістичного, екзистенціального напрямку.

У роботі "Сучасний індивідуалізм та "інтелігентське міщанство" Микола Михайлович виступає як літературознавець, критик марксизму і соціалізму, соціальний психолог. Відзначаючи негативну роль сучасного мистецтва, в першу чергу, літератури на масову свідомість, він палко обурюється сучасним станом самосвідомості суспільства, в основі якого лежить індивідуалізм: "тепер всюди лунають палкі промови про особистість, про її незаперечну внутрішню гідність, про її безвідносну цінність. Бути особистістю, виявляти свою самість, своє я, вносити в життя дух творчості, – це основний мотив і сучасної філософії та сучасної літератури" [5: 62]. Він дає типологізацію індивідуалізму: аристократичний, або ніщанство; пролетарський, чи марксизм. Це види атеїстичного індивідуалізму. Але є і містичний, який існує в двох формах: містико-аристократичний, або декаденство; містико-соціалістичний, або нео-християнство. Усі вони в основу особистого життя кладуть інстинкт, потяг, вважаючи, що саме в них особистість знаходить сенс і виправдання свого існування. Хто ж складає основу індивідуалізму? – Інтелігенція, відповідає М. М. Боголюбов. Треба відзначити, що автор не виступає проти всіх інтелігентів, а тільки проти "інтелігентного міщанства" всередині цього суспільства – проти тих, хто "прагне надати собі видимість великої і сильної особистості, не будучи насправді такою", чий "внутрішній світ плаский, нікчемний, вкрай бідний". "Працювати, працювати над собою, піклуватися про здобуття внутрішнього багатства для нього це не тільки непосильна, але, разом з тим, і невдячна праця: у ньому живе впевненість що все, що природно личить великій особистості – міць, сила, влада, слава, – він може придбати собі у зовнішній спосіб" [5: 366]. М. М. Боголюбов пише, що інтелігенція, "представниця природного безрелігійного розуму і свідомості" відчула себе в незручному становищі, коли зрозуміла, що відбувається всередині суспільства. "Йти знову до підніжжя вітваря, перевиховувати себе у напрямку релігійної віри" вона не захотіла, так само, як і зовсім злитися з міщанством. Вона вибрала маніпуляцію масовою свідомістю народу, створюючи його "фіктивну самосвідомість", що було неважко зробити: "треба природну релігійну насагу замінити хитрістю, обманом, треба прищепити людям помилкову, фіктивну самосвідомість, не покладаючи на них жодних обов'язків" [5: 371]. М. М. Боголюбов закликав боротися з атмосферою інтелігентного міщанства, що перешкоджає людині бачити себе в правдивому висвітленні, у мистецтві стояти за ясність, за визначеність типів, за пластику художніх образів, у філософії – за Сократівський принцип самосвідомості, в релігії – за начало аскетизму.

Психологізм робіт Миколи Михайловича чітко видно в літературно-психологічних портретах О. С. Хомякова, М. В. Гоголя, Ісуса Христа. Нам здалася цікавою робота М. М. Боголюбова про М. В. Гоголя [6]. Вона написана як роздум про вчинок письменника, який вразив багатьох його сучасників: є той час, коли вся Росія чекала продовження "Мертвих душ", Гоголь випускає "Вибрані місця з листування з друзями". Книга була настільки несподівана, що читачі подумали, що "роздум Гоголя скаламутився" [6: 283]. Виступаючи на захист великого російського письменника, М. М. Боголюбов пише, що рання творчість не могла більше задовольнити Гоголя, "вона запліднила його душу. Озброєний нею він вигнав зі свого духу вульгарність і посередність. Тепер він, морально зрізаний, прозрів, що стоячи обабіч "битого шляху", можна не знеособитися, і не опошлитися, що стикаючись з бідністю, невлаштованістю, можна відчувати широчінь своєї особистості" [6: 371]. Він не міг продовжувати художню творчість у колишньому вигляді, а тільки перейшовши на нові духовні висоти, що і спробував пояснити читачам. "Він відчуває, що настає для нього справжнє життя, повне праць цінних і величних" [6: 361]. Але фізичних сил уже немає. "Гоголь спалює свій другий том "Мертвих душ", спалює в тому розумінні, що краще абстрактне трактування життя, запропоноване

ним у "Вибраних місцях", ніж недосконалі художні образи" [6: 361]. Це остання робота М. М. Боголюбова, написана ним у Нижньому Новгороді. 14 вересня 1909 р. він був посвячений у сан священника і прийняв обов'язки законовчителя Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині. Тут починається український період творчості видатного психолога.

На початку ХІХ ст. український поміщик, князь Олександр Андрійович Безбородько, виконуючи волю померлого брата Іллі Андрійовича, почав будувати Ніжинську гімназію вищих наук, місцем для останньої було обрано садибу Безбородьків на правому березі Остра в Ніжині. У Росії на той час подібними закладами були: Царськосельський (Петербург) та Рішельєвський (Одеса) ліцеї. Історико-філологічний інститут створено на цій базі в 1875 р. спершу з двома відділеннями – слов'яноросійським і класичним. У 1883 р. було відкрито третє – історичне. Термін навчання – чотири роки, готував учителів для класичних гімназій та науковців. Історико-філологічний інститут – чи не найяскравіша сторінка в історії Ніжинської вищої школи до 1917 р. за фаховим рівнем професури та наукової діяльності.

У Ніжині, не дивлячись на педагогічну діяльність, М. М. Боголюбов продовжує писати. Праці його цікаві та різнопланові. Наприклад, він пише велику роботу про образ Ісуса Христа в "Житті Ісуса" Е. Ренана і Д. Штрауса, виступає з критикою марксизму в статті "Марксизм і наука".

Стаття "Новий соціалізм, його теорія і практика" [7] була задумана автором як дискусія з прихильниками матеріалістичного розуміння історії. М. М. Боголюбов, сперечаючись з Ф. Енгельсом, який стверджував, що люди повинні, перш за все, мати житло й одяг, а вже потім вони можуть займатися мистецтвом, політикою і наукою, релігією та ін., говорить, що "релігія і наука – ось дві чинники культурного розвитку людства" [7: 203]. Саме в них стверджується самостійне значення свідомої діяльності людини. "Людина, пише М. М. Боголюбов, на рівні тварини не залишається, вона прагне стати вище природних умов існування, безпосередню залежність від природи замінити залежністю посередньою, розумною, залежністю від собі подібних" [7: 203].

Культурний розвиток людини відбувається не під впливом поступового задоволення біологічних потреб, а при її свідомій діяльності, яка, "задовольняючи голод і спрагу, в той же час розширює межі розумного начала, виставляючи його як головне і істотне" [7: 204].

Дивно, що для сучасного читача стаття М. М. Боголюбова, написана в 1912 р., читається як суперечка з популярною у другій половині ХХ ст. теорією А. Маслоу, який розглядав мотиви людських вчинків у вигляді ієрархічної конструкції, де на нижньому щаблі знаходяться суто фізіологічні потреби, а вище розташовуються соціальні та духовні потреби.

У 1913 р. за конкурсом Микола Михайлович був переведений у Київ на посаду професора богослів'я Університету св. Володимира. Одночасно він був призначений настоятелем університетської церкви. В курсі філософії релігії, який він читав в університеті до 1918 р., розглядалися такі питання, як класифікація релігій, поняття про одкровення в натуралістичній релігії, виникнення міфології, основна форма натуралістичної релігії, про релігію супернатуралістичну, про релігію старозавітну та християнську, про ухилення супернатуралістичної релігії в натуралістичну, пізніше – іудейство й іслам. У курсі апологетичного богослів'я він викладав проблеми вільного християнства (Е. Ренан, Д. Штраусс), містичної релігії (Геккель, Древе), атеїзму (марксизм, ніцшеанство), релігії соціалізму (Луначарський), богошукання.

З проблем філософії релігії він працював у бібліотеках Берліна. В Університеті св. Володимира М. М. Боголюбов видав свою "Філософію релігії" в 1915 р., за що і був удостоєний ступеня доктора богослів'я 15 (28) жовтня 1917 р. Радою МДА. Високі відгуки на роботу дали професори С. С. Глаголев і о. П. Флоренський. "Тоді ж владика Антоній передав учневі свій докторський хрест" [2].

М. М. Боголюбов був членом помісного Собору Російської Православної Церкви в 1917 р., з якого почався драматичний період існування російського православ'я і брав участь у роботі особливого Відділу, який мав розглядати питання, що стосувалися викладання Закону Божого в школах. Справа в тому, що за постановою Тимчасового уряду "Про свободу совісті" від 14 липня 1917 р. був розроблений законопроект, підготовлений міністром народної освіти О. А. Мануйловим, де зазначалося, що школярі з 14-річного віку могли самі визначати своє ставлення до релігії і необхідність Закону Божого як навчальної дисципліни ставилася під сумнів. Членами Відділу було надано два проекти рішення – протоієрея Є. З. Капралова і протоієрея М. М. Боголюбова. Відділ зупинився на проекті Є. З. Капралова, який "передбачав скасування встановленої законом норми, що дозволяє в 14-річному віці змінювати конфесію або ж оголошувати себе людиною нерелігійною. Припинити вивчення Закону Божого учні могли б лише через вихід з православ'я у зв'язку з таким виходом їхніх батьків" [8].

У 1918 р. новою владою була закрита кафедра богослов'я і Микола Михайлович Боголюбов присвятив себе православному пастирському служінню. Але спокійно працювати з парафіянами теж не вийшло: попрацювавши в церкві села Велика Круча Пирятинського повіту Полтавської губернії,

він переїздить до Києва, служить у церкві на Печерську і в Покровській церкві на Пріорці. Восени 1925 р. парафіяльна рада Нижнього Новгорода запрошує М. М. Боголюбова посісти місце настоятеля церкви Спаса в рідному Нижньому Новгороді. "Спаська церква переживала тоді короткочасний підйом: вона успадкувала частину начиння і великий дзвін стертого з лиця землі величного кафедрального собору Нижегородського кремля. Кожної неділі о. Микола читав у церкві проповіді-лекції, присвячені різним питанням священного писання, богослів'я, природничих наук, які залучали велику аудиторію" [2], що, безумовно, не могло сподобатися владі. Незабаром М.М. Боголюбова заарештовують; у ув'язненні він був близько трьох років і звільнився в серпні 1930 р. дуже хворою людиною. Останні роки свого життя він служив у Спаської церкві, одночасно займаючись науковою творчістю, завершив другий том "Філософії релігії", написав книги про Мати Божу і "Життя Ісуса Христа".

У Храмі Спаса в Нижньому Новгороді митрополит Сергій (Старогородський), згодом Патріарх Московський і всієї Русі, очолив літургію та відспівування і провів в останню путь померлого о. Миколая. Троє синів Миколи Михайловича та його дружини Ольги Миколаївни (уродж. Люмінарської, дочки нижегородського присяжного повіреного) принесли велику славу радянській та російській науці: Микола Миколайович – математик, один із "батьків" радянської атомної програми, академік РАН, Олексій Миколайович – математик і механік, член-кореспондент АН України, Михайло Миколайович – філолог-сходознавець, академік РАН.

Таким чином, постать М. М. Боголюбова і його діяльність як видатного богослова і діяча у сфері релігійної психології потребує ґрунтовного дослідження як українськими, так і російськими істориками психологічної науки. Ніжинський та Київський періоди діяльності вченого потребують додаткового і глибокого вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кольцова В. А. История психологии. Проблемы методологии / В. А. Кольцова. – М. : Издательство "Институт психологии РАН", 2008. – 512 с.
2. Гордость земли Нижегородской. К 120-летию со дня рождения Николая Михайловича Боголюбова / Боголюбов Н., Боголюбов А., Боголюбов М. // Нижегородская правда. – 1992. – 2 апреля. – С. 5.
3. Критический разбор сочинения Н. М. Боголюбова на соискание степени магистра богословия // Богословский вестник. – 1900. – № 1. – С. 219–224 ; № 2. – С. 325–337.
4. Боголюбов Н. М. Творение и искупление. Выяснение значения этих догматов для решения вопроса жизни / Н. М. Боголюбов // Нижегородский общественно-церковный вестник. – 1906. – №№ 22. – С. 589–594 ; № 23. – С. 613–619 ; № 24. С. 637–644 ; № 25. – С. 672–675 ; № 26. – С. 709–713 ; № 27. – С. 738–744 ; № 28. – С. 768–771.
5. Кольцова В. А. История психологии. Проблемы методологии / В. А. Кольцова. – М. : Издательство "Инсти-тут психологии РАН", 2008. – 512 с.
6. Боголюбов Н. М. Гоголь (Психологическая характеристика его творчества) / Н. М. Боголюбов // Нижегородский церковно-общественный вестник. – 1909. – № 12. – С. 281–286 ; № 13. – С. 309–316 ; № 14–15. – С. 335–337 ; № 16. – С. 338–362.
7. Боголюбов Н. М. Новый социализм, его теория и практика / Н. М. Боголюбов // Голос церкви. – 1912. – №№ 4. – С. 96–106 ; № 5–6. – С. 188–206 ; № 8. – С. 235–242.
8. Преподавание религии в школе. История вопроса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rodon.org/society-080416130944>.

Матеріал надійшов до редакції 26.01. 2010 р.

Стоюхина Н. Ю. Н. М. Боголюбов – представитель отечественной духовно-религиозной психологии начала XX в.

Данная статья является попыткой автора ввести в историко-психологическую науку имя почти забытого богослова и психолога Н. М. Боголюбова, в начале XX в. бывшего заметным представителем религиозно-философского направления отечественной психологии, служившего на благо украинского и русского народов.

Stoyuhina N. Y. N. M. Bogolyubov – Representative of the National Spiritual and Religious Psychology of the Early 20th century.

The article under consideration represents the authors attempt to introduce into historical and psychological science the name of almost forgotten theologian and psychologist N. Bogolubov, who at the beginning of the 20th century was known to be an outstanding representative of theo-philosophic school of Russian psychology, and devoted himself to the service of the Ukrainian and Russian nations.